

СВЯЩЕННИЙ ШЛЮБ ЗЕМЛІ-МАТЕРІ З БАТЬКОМ-НЕБОМ У КОНТЕКСТІ ПОЕТИЧНОЇ НАТУРФІЛОСОФСЬКОЇ СИМВОЛІКИ ІВАНА ФРАНКА

Лідія Вербицька. Священний шлюб землі-матері з батьком-небом у контексті поетичної натурфілософської символіки Івана Франка

У статті розглянуто міфологічні та фольклорні основи Франкової художньої семантики поетичних світів землі й неба як складових одвічної філософії природи та слов'янського світогляду.

Ключові слова: міфологія, персоніфікація, світогляд, символіка, філософія природи.

Лидия Вербицкая. Священный брак земли-матери с отцом-небом в контексте поэтической натурфилософской символіки Ивана Франка

В статье рассмотрены мифологические и фольклорные основы художественной семантики поэтических миров земли и неба как составляющих извечной философии природы и славянского мировоззрения Ивана Франко.

Ключевые слова: мифология, персонификация, мировоззрение, символіка, философия природы.

Lidia Verbyckaja. Sacred marriage of the earth-mother with the father-sky in the context of poetic symbolism naturfilosofskoyi chemistry

Mythological and folklore bases of poetical worlds of earth and sky are considered as constituents of nature philosophy and Slavic world view are outlined in the article.

Key words: mythology, personification, world view, symbolics, philosophy of nature.

У культурі слов'ян звичним є погляд на землю як одну з основних стихій світобудови, поряд з водою, вогнем і повітрям. Міфологічний світогляд означає її як центральну частину всесвіту в композиції небо – земля – підземелля. Зокрема для українця земля жива, вічнотривала, плідна і багата. Зрештою, вона свята, бо створена Богом. Земля співвідноситься з небом, як дві грані однієї системи, створеної ex nihilo Всевишнім. Хоча навіть на рівні святості виникає протиставлення неба як Господнього трону і землі як підніжка Божого. Уособлюючи жіноче начало, земля створює гармонійний шлюб з небом, чоловічим первнем. Це воз'єднання дає початок життю, визначає основи моральності, справедливості і правди, нагадує досконалість. Воно пантеїстичне, овіяне ореолом святості, адже „то з волі Бога земля родить рослини і тварини, а з пороку землі постав на Божу подобу чоловік, який однак також отримав натхнення Боже і навіть до того, що вгорі, в небі, що духовне і божественне; ім'я Адам етимологічно походить від adama „земля”, значить тільки що „земне”, „взяте з землі” [11, с. 17–18]. Отже, недаремно в українському світогляді земля виступає архетипним образом матері, бо ж з її лона народилось людське життя, і вона є всезагальним образом людського материнства. Земна твердь – це не лише один з найдавніших символів космогонічних міфів, але й буквально матеріальна субстанція, якою її первісно сприймає людина, особливо слов'янська.

Важливе місце в свідомості українця-хлібороба посідала земля. „Не випадково, скажімо, орачі навесні вибиралися в поле як на свято, обов'язково одягаючи нові, чисті та білі сорочки, бо ж у свідомості селянина це була особлива зустріч із землею, від якої залежала доля урожаю, – зауважує О. Вертій. – Загальновідомі звичаї освячування землі, перших сходів і т. д. Їх смисл полягав у тому, щоб задобрити землю, виявити до неї повагу та пошану, за що вона віддячувала щедрими дарами. Земля у народних віруваннях виступала не лише символом родючості, а й джерелом здоров'я. За образу землі просили у неї прощення, раніше існував також обряд поклоніння землі” [1, с. 47]. Як свідчать літературно-критичні статті І. Франка, він ґрунтовно розробляв символіку стихії землі і усвідомлював її значення у світовій системі („Влада землі в сучасному романі”, „Українці”). Цей образ є наскрізним і в його поезії. „Земля – наша мати, всіх годує”, „Земля дає все і забирає все”, „Держімося землі, бо земля держить нас” – це давні українські приповідки, які в своїй суті відображають символічну основу Франкового поетичного вживання образу землі. У І. Франка це архетип землі-матері, що стосується рідної України. Поет звертається до персоніфікованої пантеїстичної (одухотвореної) живої Батьківщини якщо не проханням, то риторично запитує з нотками суму:

*Мамо, мамо, земле бідна,
Українська земле рідна,*

*Чим ти бога прогнівила,
На ту ганьбу заслужила?*

* * *

*Мамо, мамо, я ридаю!
Україно, славний краю,
Так буйний, багатий, красний, –
Чом ти, краю, так нещасний? (9, т. 2, с. 363).*

Вживаючи такі запитання-звертання, І. Франко має на меті просвітити розум рідного народу стосовно становища України, яку „ворог топче, давить, обдирає і безславить”, а „за вражу підлу плату” народ сам готовий втратити свою мову. „Звернення до персоніфікованих образів природи було внутрішньою потребою митця, формою вислову його естетичної свідомості, художнім кодуванням суспільно-політичних поглядів” [4, с. 65] – влучно зауважує В. Корнійчук. Як бачимо, звертання до землі-матері із запитанням „чому?” також має своїм підґрунтям обставини суспільно-політичні. Подібний мотив звертання до персоніфікованої стихії містить поезія „Схід сонця”:

*Земле пречудна, земле широка,
Мій рідний краю,
Чом тебе досі для серця й ока
Мряки вкривають?
Чом не встаси ти, чом не спішиши ти
Довгим походом
Там, де блиск сонця сяє огнистий
Над світлим сходом? (9, т. 3, с. 299).*

Краса природи і „мряка” зовнішніх обставин – така невідповідність та відсутність гармонії змушують І. Франка зі зболеним серцем запитувати про причини у самої землі-матері. Варто зазначити, що поезія „Схід сонця” була прочитана в Галичі на декламаційному вечорі 8 (20) січня 1875 року у великій залі Народного дому, власне, з цієї нагоди і написана. Отже, її публічність свідчить про те, що, звертаючись до рідної землі, І. Франко водночас звертався до її свідомих громадян.

Філософія образу землі у І. Франка не обмежується його трансформацією у народ чи персоніфікацією. „З цим архетипом – підкреслює К.-Г. Юнг – асоціюються такі риси, як материнське піклування і співчуття; магічна влада жінки; мудрість і духовна вищість, що виходить за рамки розуму; ...все, що вирізняється добротою, піклуванням чи підтримкою і сприяє росту і плодючості” [10, с. 218]. Чи не усі ці архетипні риси втілює філософія земельної стихії в поезії І. Франка. Земля для поета перш за все всеплодюча мати, що дає силу та здоров'я для життя, для боротьби. В цьому аспекті вважаємо програмовим вірш І. Франка „Земле, моя всеплодющая мати...”:

*Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені! (9, т. 1, с. 28).*

На думку Ф. Пустової, „уявний співрозмовник земля – стає образом символом батьківщини, народу, що інтерпретується автором як головне джерело снаги і відповідальності для свідомого патріота” [5, с. 93]. Ліричний герой (чи то пак автор) вірить у відновлюючу силу землі-матері, що будить любов, оновлює душу, прояснює думки, дає силу рукам. Один з аспектів натурфілософії образу-тогочасній землі – це не лише те, що вона надає фізичної снаги, а й формує духовно міцну особистість. Ліричний герой, який наповнюється силою від землі-матері, „уподібнюється античному герою-велетню Антею, синові Посейдона і богині землі Геї, який силу свою черпав, будучи нерозривним із матір'ю-землею” [8, с. 39]. Антеївський мотив, прозвучавши в поезії „Земле, моя всеплодющая мати...”, відлунує у багатьох віршах І. Франка. Скажімо, земля як стихія, що підтримує життя змученим та спрацьованим людям, зображена в поезії „По-людськи”:

*Ви видали, як з криниці
Польової косарі
Літом воду п'ють, всім тілом
Ниць припавши до землі, –
Так оба мої знайомі
В праці, з потом на чолі,
Черпали життя й здоров'я
З мами нашої землі (9, т. 1, с. 241).*

Або ж земля з філософським наповненням оживлення фігурує у вірші „Втомився я. Мов жар, горить все тіло”:

*Як любо вогкість оживушу ссати
Простертим тілом із землі, і з нею
Враз силов наливатися новою
Серед глибокого, живого супокою!* (9, т. 2, с. 299).

Ліричний герой немовби всім своїм єством відчуває живодайну силу фундаментальної стихії. Український народ в образі "непоборимого сина землі" виступає в поезії „Наймит”. Подібно велетню Антею, він черпає силу із землі, виявляє всеобіймаючу любов до неї, мріє про оранку на своєму вільному полі, де, сподівається, вдячна земля „зародить оп’ять” [9, т. 1, с. 61]. Епітет „всеплодюща” органічно впливається в символіку образу землі упродовж усієї поетичної творчості І. Франка. Живодайність та плодючість споріднені ще з однією філософською ознакою землі – мати-годувальниці. Українці – народ хліборобський, і тому вони завжди сприймали землю як ту, що дає їм харч, є засобом існування. Це не обмежувалося лише задоволенням фізичних потреб, адже народ відводив значне місце землі у формуванні своєї духовності. Образ годувальниці, яка приймає зерно з людських рук і, як мати, плає та вирощує його, виведений у циклі „Веснянки” зі збірки „З вершин і низин”. Земля зображена тут в контексті весняного пробудження природи, протиставлення зимовій статичності. Варто зазначити, що образ землі у „Веснянках” соціологізований, перенесений на явища громадського життя, зумовлений духовними потребами суспільства. Щодо цього В. Корнійчук підкреслює: „Природа [зокрема і образ-тотем землі-матері – В. Л.] у маніфестаційній ліриці „вершин і низин”, як правило, соціально забарвлена, персоніфікована, подана крізь призму людських переживань” [4, с. 304]. Поезія „Дивувалась зима...” висвітлює погляд пасивної, навіть швидше гальмівної суспільної верстви, яку уособлює образ зими, на нові активні дії матері-землі. На запитання, для прикладу, чому його земля нещасна, які пізніше І. Франко ставитиме у своїй поезії, зараз немає й натяку, а образ землі подається на позитивному настроєвому тлі. Рання весна дозволяє спостерігати за тим, „як се скріпла земля наливаєсь теплом, оживає щодня” [9, т. 1, с. 25]. Поступове одухотворення землі сприймаємо як підняття інтелектуальної свідомості мас. Вже у наступній поезії „Гримить!” спрагла стихія „жде плодотворної зливи”, дожидає запліднюючих крапель дощу з батька-неба. Вона ще статична, перебуває в очікуванні. Проте чекання стосується не лише благословення з неба, а й приходу орача-хлібороба. Настав час (про що говорить І. Франко у вірші „Гріє сонечко!”) для кардинальних змін у суспільному житті. Образ орача, що сіє золоте зерно стає уособленням майбутнього вождя Мойсея. Але зараз поет закликає свідому інтелектуальну еліту виявити якості проводиря, стати тим орачем, посіяти зерно думки. І. Франко запевняє в сприятливому ґрунті української землі:

*З трепетом любові мати щирая
Обійме його [зерно – В.Л.],
Кров’ю теплою накормить його,
Обережливо виростить його* (9, т.1, с. 27).

На думку Ф.Пустової, „образ землі-матері в цьому вірші стає втіленням шанобливого ставлення ліричного героя до хлібороба, до його праці як запоруки життя і розвитку суспільства” [5, с. 90]. Вважаємо, що більш конкретно філософія цього образу реалізується в поняттях Батьківщини-України та водночас її народу. І. Франко вважав український народ мислячим, спроможним підняти до гідних висот свій духовний, інтелектуальний, суспільний розвиток. В хронологічно пізніших Франкових поезіях образ землі-годувальниці овіяний негативом, спротивом:

*Та сли й там бідні схнуть, терплять, ридають,
Сли й там земля ссе кров їх, сльози й ніт,
А хліб дає не їм – Мовчїть! Мовчїть!* (9, т. 1, с. 38).

Ліричного героя болить серце за рабство рідного народу. Персоніфікована земля тут – якраз земля буквальна, на якій працює до останнього поту хлібороб. І поет аж ніяк не применшує її плодючості, але результати селянської праці отримують не селяни. Можливо, цим зумовлена полярність ставлення ліричного героя до хлібороба: шанобливе за спостереженням Ф. Пустової у поезії „Гріє сонечко!” і співчутливе у вірші „Хлібороб”:

*Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що плугом святу землю оре?
Святу землю в банку заставляє,*

*В довги впадає, як в бездонне море,
І поти б'ється, аж остатня рація
На нього спаде – ґрунту ліцитація –
І поки в найми не пошкандибає, –
Гей, хто на світі кращу долю має? (9, т. 1, с. 102).*

Проте поет далі сподівається на весняне пробудження та оновлення. Поема „Лісова ідилія” описує ідилічні картини приходу весни, яка „махнула раз рожевою рукою – ...ї землі плодюча сила ожила” [9, т. 3, с. 116]. У вірші „Моя пісня” воскресла весна одягає землю-матір в кольористичні тони:

*Її [природу – В.Л.] вже подув благодатний
У джерелі життя скупав,
Барв тисячами землю-матір,
Втіх тисячами душу вбрав (9, т. 3, с. 284).*

Земна краса не лише радує око ліричного героя, а й звеселяє душу. Разом із тим земля у І. Франка ворухить як зорові враження, так і (увага!) нюхові – вона пахне (поема „Похорон”). Така витончена синестезія дивує естетичним багатством художнього світу.

Образ землі в поезії І. Франка найбільш філософське наповнення знаходить у своїй амбівалентній символіці, оскільки втілює „чрево, з якого все виходить, і могилу, в яку все повертається” [2, с. 195]. Недаремно Н. Колісниченко-Братунь зазначає: „Земля для І. Франка – це вічний відхід і вічне народження” [3, с. 360-361]. Цей образ материнської плодотворної стихії, яка наповнює силами життя, поет змальовує і як лоно, що ховає у собі смерть:

*І лагідно почав його навчати,
Що нас усіх земля прийме, як мати,
що всім нам в ній по труді спочивать (9, т. 5, с. 290).*

Зрештою, іноді ліричний герой, щоб „не чуть в серці пекучого болю, людської муки не бачити скрізь!” прагне „в рідній землиці спочити від сліз” [9, т. 1, с. 32].

Загалом, земля у І. Франка завжди мати, а ліричний герой – її син, „і земельку святу, як матінку, кохає, як матінку сини” [9, т. 1, с. 61]. Найбільш колоритно поет порівнює землю з образом дівчини в поемі „Смерть Каїна”:

*І сонце гріло, і земля ясніла,
Вся в золото й рожевий блиск повита,
Мов дівчина, що з купелі виходить (9, т. 1, с. 288).*

Земля-мати „грудь свою святую щохвилі роздирає” [9, т. 2, с. 451], дбаючи про безпеку своїх дітей-синів. Разом із тим „з грудей землі б'ють водянії жили” [9, т. 3, с. 284] задля очищення та нескінченності руху. І „на грудь матері” [9, т. 2, с. 362] лягають її сини, щоб набратися сил, відчутти на мить омріяне умиротворення. Така багатоманітна натурфілософія образу-тотему землі в поезії І. Франка, загалом, витримана в рамках світогляду українця-патріота.

У світовій міфології, як і у слов'янській, стихія землі-матері зображається у священному шлюбі з батьком-небом (земля – дружина, небо – чоловік). Тому, розглядаючи образ землі, неможливо оминати символу неба, бо це два полярні і водночас взаємопов'язані світи системи космопростору, „вершини” і „низини” всесвітньої організації. У своїй поетичній творчості І. Франко „пробує навіть намалювати вербальний портрет неба”¹ („Лице небесне прояснилось...”). У всій безмежності та небесних блисках розкоші автор підкреслює одвічний зв'язок землі і неба в міфологічно-філософському руслі:

*О небо, кришталеве море,
Що зацеміло в серці твоїм
В тій хвилі? Чи землі дрібної
Велике, непроглядне горе? (9, т. 1, с. 30).*

Небо наділене співчуттям до землі-дружини. Хоча часто в поезії І. Франка земля і небо постають як донька і батько відповідно. У поемі „Святий Валентій” автор, обдаровуючи небозвід численними епітетами, наділяє його також батьківськими почуттями:

*О серце батька! Ти як звід небесний,
Такий всеобнімаючий, просторий!
Такий чудово чистий, лазуровий,*

¹ Корнійчук В. Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поетики. — Львів, 2004. — С. 66.

*Коли всміхається до нас весною!
Такий могутчо-потрясаючий,
А враз і благодатний, оживлюючий

*..... і такий старанний,
Коли вкрива дрімаючу дочку,
Царицю-землю, в чисті, білі ризи,
Щоб свіжа, ясна, пробудилась знов!
О серце батька! (9, т. 4, с. 49).*

Батьківські почуття перебувають на рівні святості. Мабуть, тому поет іноді означає небо як „святеньке” [9, т. 5, с. 271] („Терен у нозі”). Ліричний герой Франкових віршів любив задивлятися в небесну синяву, де поряд (як і з іншими образами природи) виринають контрастні зіставлення: чистоти неба і дисгармонії емоційного стану людини: „Небо втілює вищу релігійну цінність і прирівнюється до Бога, наділяється божественною чистотою і сакральністю і протиставляється грішному земному світу людей” [6, с. 317]:

*Ой рано я, рано устану,
На ясне небо погляну,
А небо, як синій кришталь,
А в серці важкий сум і жаль (9, т. 1, с. 43).*

Цей мотив дисгармонії іде ще від часів ув'язнення молодого І. Франка і є наскрізним усієї його поезії. Іноді поет порівнює внутрішній світ людини з явищами природи, і при таких порівняннях настроєві фрейми обох світів можуть також збігатися. Наприклад:

*Бувають хвилі – серце мліє
І скорбних мислей рій летить,
Мов чорна хмара небо криє
І грім у хмарі гуркотить (9, т. 1, с. 40).*

В образі „синяви небес” поет уособлює теж жіноче серце, яке, як і небо, „любов'ю гріє, хоть і громом б'є” [9, т. 4, с. 441].

Небесними очима у віршах І. Франка виступають зорі, а місяць символізує володаря небесного простору. Поет вживає образ місяця стандартизовано, з незначними модифікаціями: „блідолиций місяць задрімав” [9, т. 1, с. 47], „блідолиций місяць задрімав над світом” [9, т. 2, с. 292], „місяць блідий крізь туман прозира” [9, т. 2, с. 386], „повний місяць блідолиций повагом собі зійшов” [9, т. 2, с. 417] і т. д. Навіть бліду людину автор означає: „бліда, мов місяць” [9, т. 2, с. 161]. Такий образ місяця створила собі Франкова уява. Разом із тим поет звертається до місяця, як звертався до інших природних образів, шукаючи моральної підтримки і розуміння, обираючи його як співрозмовника, якому можна виговорити наболіле. Таке звертання до персоніфікованого володаря неба містить поезія „Місяцю-князю!”, що „побудована на трикратному звертанні до місяця, що надає розвитку почуттів сповідально-медитативного характеру” [1, с. 45]. І. Франко у своїх віршах, властиво, роздає кожному з природних образів свої ролі, підґрунтя яких лежить ще у філософії, міфології та фольклорі: земля-мати, мати-природа, небо-батько, ліс-мати, пустеля-мачуха і, нарешті, місяць-князь, місяць-брат. Місяць перейнятий людськими стражданнями, він співпереживає, йому „важко глядіть... В море бездонне, В людськості бідної Горі безсонне” [9, т. 1, с. 50]. Небесний володар шукає „зілля цілющого”, аби зарадити земній біді. Поезія завершується риторичним запитанням: „Ох і коли ж ти те Зілля найдеш?...” [9, т. 1, с. 50]. Три крапки в кінці свідчать про невідомість. Зорі, подібно до місяця, співчують горю землі:

*А звізди ясно так горять
На небі – тихо так глядять
Із висоти на наш наділ,
На наше щастя, на наш біль,
А в світлі їх щось, мов печаль,
Мов материнський тихий жаль... (9, т. 4, с. 362).*

І знову три крапки як символ непроглядності промінчиків світла крізь горе пільми. Зоря теж отримує свою функцію – це не зоря-мати, але образ, наділений материнськими почуттями. Ліричний герой звертається до символу зорі в поезії „Смійтесь з мене, вічні зорі!”, наче висміюючи самого себе, власну жалюгідність подолати „серце, нерви хорі” [9, т. 2, с. 146]. Проте зоря у поетичній творчості

І. Франка не тільки персоніфікований образ-співрозмовник, богиня з материнськими почуттями. „Словник символів” відзначає: „У фольклорі, зокрема колядках, зоря – це „красна панна, дружина або донька місяця, господаря небесного дому...” [7, с. 57]. Символ зорі як коханої „красної панни” превалює у Франковій філософії цього образу. Це особливо помітно у віршах „Зів'ялого листя”, де дівчина постає як пташка, квітка, зрештою, зоря. Тут переважає мотив втраченої коханої, що граматично передається звертанням: „Моя ти ясна, непривітна зоре!” [9, т. 2, с. 131]; „Я не кляв тебе, о зоре...” [9, т. 2, с. 133]; „Тебе, моя зоре, воно [моє серце] спогадало...” [9, т. 2, с. 140]; „Ой ти, дівчино, ясна зоре!” [9, т. 2, с. 141]; „Являйся, зіронько мені Хоч в сні!” [9, т. 2, с. 147-148]; „Я б здобув всі скарби, що їх криє море, І до ніг би твоїх положив, о зоре!” [9, т. 2, с. 149]; „Се не та сирота, що без мами блука, Не голодний жебрак, моя зірко; Се розпука моя...” [9, т. 2, с. 151] і т. д. Найбільш колоритно поет зображає символіку зорі в порівнянні з очима коханої у вірші „Зелений явір, зелений явір. Ще зеленіша ива...”:

*Золоті зорі в небеснім морі
Моргають серед ночі,
Та над всі зорі внизу і вгорі –
Її чорні очі* (9, т. 2, с. 141).

Ще один аспект філософії образу зорі – зоря-пісня („Пісне моя, зоре моя...” [9, т. 2, с. 449]). І, зрештою, зірка означає саму любов, „що світить і не гасне” [9, т. 1, с. 199]. Кажуть, що з народженням людини з'являється на небі її зірка, а зі смертю вона падає і зникає.

Отже, поетична натурфілософська символіка І. Франка безумовно формувалась в контексті слов'янських світоглядних уявлень. Міфологія виявилась своєрідним підґрунтям на творчому етапі опоетизації прадавніх космогонічних образів землі та неба. Священний шлюб землі-матері з батьком-небом в поетичній творчості І. Франка виявляє незначні міфологічні модифікації і потребує відвертого суспільно-політичного, внутрішньо філософського розкодування.

Література

1. Вертій О. Народні джерела творчості Івана Франка / О.Вертій. — Тернопіль : Підручники & Посібники, 1998. — 255 с.
2. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / [авт.-сост. В. Андреева, В. Куклев, А. Ровнер]. — М : Локид-МИФ. — 2000. — 556 с.
3. Колісниченко-Братунь Н. Архетип Великої Матері в ліриці І. Франка / Наталя Колісниченко-Братунь // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин: матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів 25-27 вересня 1996 р). — Львів : Світ, 1998. — С. 358—361.
4. Корнійчук В. Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поезики / Валерій Корнійчук. — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. — 488 с.
5. Пустова Ф. Цикл „Веснянки” І.Франка: жанр і композиція творів / Ф. Пустова // Вісник Львівського університету. — Серія філологічна — 2003. — Вип. 32. — С. 88—99.
6. Славянская мифология: словарь-справочник / [сост. Л. М. Вагурина]. — М. : Линор & Совершенство, 1998. — 320 с.
7. Словник символів / Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І., Куйбіда В. В., Коцур В. П. — К. : Народознавство, 1997. — 156 с.
8. Ткачук М. П. Лірика Івана Франка: До 150-річчя від дня народження Івана Франка: [монографія] / М. П. Ткачук. — Тернопіль — К. : Світ знань, 2006. — 296 с.
9. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / І. Я. Франко. — К. : Наукова думка, 1976 — 1986.
10. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / Карл Густав Юнг. — К. : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. — 384 с.
11. Słownik stereotypów i symboli ludowych: w 7 t. / [red. J. Bartmiski, zast. red. S. Niebrzegowska]. — Т. 1: Kosmos. — Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. — 481 s.